

سخنی چند دربارهٔ نسخه‌های خطی فلسفه اسلامی

دکتر مهدی محقق

نهضت ترجمه در تمدن اسلامی آثار فلسفی دانشمندان یونانی را در دسترس مردم مسلمان قرار داد.^۱ نه تنها مترجمان کتابهای مختلف ارسطو و افلاطون و جالینوس و دیگر فیلسوفان را به زبان عربی ترجمه کردند بلکه برخی از دانشمندان به طبقه‌بندی و فهرست‌نگاری آثار فیلسوفان یونانی پرداختند که از میان آنها می‌توانیم از دو اثر ابونصر فارابی که در یکی به معرفی آثار افلاطون^۲ و در دیگری به معرفی آثار ارسطو پرداخته است نام ببریم^۳، و نیز حنین بن اسحاق در رساله خود به علی بن یحیی از یکصد و بیست و نه کتاب که بوسیله او و همکارانش ترجمه شده یک بیک نام می‌برد و کیفیت بدست آوردن آن نسخه‌ها و مقابله آنها با یکدیگر را برای بدست آوردن نسخه صحیح و کامل به تفصیل شرح می‌دهد. کوشش و جستجو برای بدست آوردن نسخه‌های آثار دانشمندان پیشین همیشه مورد توجه و عنایت و همت دانشمندان اسلامی بوده است، ابوریحان بیرونی در رساله خود می‌گوید من مدت چهل و اندی سال در آتش اشتیاق دیدن کتاب سفر الاسرار مانی که محمد بن زکریای رازی در تحریر کتاب العلم الالهی

۱. برای آگاهی از نهضت ترجمه و کوشش دانشمندان اسلامی برای دستیابی به نسخه‌های کتب علمی رجوع شود به: «نهضت ترجمه و نشر علوم بیگانگان در زمان حضرت رضا علیه السلام»، در دومین بیست گفتار در مباحث ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام، مهدی محقق، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران، تهران، ۱۹۹۰ م.

۲. «فلسفه افلاطون و اجزایها و مراتب اجزایها من اولها الی آخرها»، در افلاطون فی الاسلام، تحقیق و تعلیق عبدالرحمن بدوی، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران، تهران، ۱۹۷۴ م.

۳. الفارابی، فلسفه ارسطوطالیس و اجزای فلسفته و مراتب اجزایها و الموضوع الذی منه ابتده و الیه انتهی، حقیقه و قدم له و علّق علیه الدكتور محسن مهدی، دارمجله شعر بیروت ۱۹۶۱ م.

خود از آن متأثر بوده است می‌سوختم تا آنکه بریدی از همدان به خوارزم کتابهایی را برای من آورد که در میان آنها مطلوب من سفر الاسرار وجود داشت.^۱ ابوعلی ابن سینا می‌گوید که من چهل بار کتاب مابعدالطبیعة ارسطو را خواندم و معانی آن را دریافتم تا آنکه یک روز در دکان وزاکی کسی کتابی را به من عرضه داشت به سه درهم و من چون صاحبش نیازمند بود خریدم و بدون انتظار دیدم این کتاب اغراض مابعدالطبیعة فارابی است که من با آن می‌توانستم دشواریهای کتاب را بر خود آسان سازم.^۲ حنین بن اسحق می‌گوید که من برای یافتن نسخه کامل یونانی کتاب البرهان جالینوس جزیره و شام و فلسطین و مصر را گشتم و حتی در اسکندریه هم چیزی از آن را بدست نیاوردم تا آنکه در دمشق به نیمی از آن دست یافتم.^۳ از دانشمندان اسلامی که بیش از هر کس در شناساندن نسخه‌های کتابهای علمی و فلسفی همت ورزیدند ابن ندیم متوفی بعد از ۳۵۰ هـ. است که نسخه‌های موجود در علوم و فنون مختلف در زمان خود را شناسائی و معرفی کرده است، و پس از او باید از کسانی همچون ابن القفطی متوفی ۶۴۶ هـ. در اخبار الحکماء و ابن ابی اصیبعه متوفی ۶۶۸ هـ. در عیون الأنبیاء، و شهرزوری متوفی بعد از سال ۶۸۷ هـ. در نزهة الارواح را نام ببریم.

علوم عقلی اسلامی خاصه فلسفه و کلام و منطق و سایر شعب آن^۴ در طی

۱. رسالة ابی ریحان فی فهرست کتب الرازی، باهتمام هول کراوس، ص ۳، پاریس ۱۹۳۶ م. متن عربی و ترجمه فارسی این کتاب بانضمام رساله المشاطة لرسالة الفهرست از غضنفر تبریزی در سال ۱۳۶۶ هـ. ش. باهتمام دکتر مهدی محقق بوسیله دانشگاه تهران تحت عنوان فهرست کتابهای رازی و نامهای کتابهای یرونی چاپ و منتشر شده است. رجوع شود به ص ۳ متن و ص ۴۷ ترجمه از ابن چاپ.
۲. ابن ابی اصیبعه، عیون الانبیا فی طبقات الاطباء، ص ۴۳۸، تحقیق الدكتور نزار رضا، منشورات دارمکتبة الحیاة، بیروت ۱۹۶۵ م.
۳. حنین بن اسحق، رسالة الی علی بن یحیی فی ذکر ما ترجم من کتب جالینوس بعلمه (ظ: بعلمه) و بغض مالم یترجم، باهتمام برگسترتراسر Bergehrtrasser، برلن ۱۹۲۵ ص ۴۷ این رساله بوسیله راقم سطور به زبان فارسی ترجمه شده و در کتاب بیست گفتار در مباحث علمی و فلسفی و کلامی و فرق اسلامی چاپ شده است و مطلب یاد شده در ص ۱۱۴ آن کتاب است.
۴. برای اطلاع از شعبه‌های علوم عقلی و همچنین طبقه‌بندی علوم اسلامی رجوع شود به مقاله ابن نویسنده تحت عنوان تقاسیم العلوم فی الاسلام درالمجلة الفلسفیه العربیة، ج ۱ عدد ۱- ۲ تابستان و زمستان ۱۹۹۰ عمان - اردن، ص ۱۰۹ - ۱۲۰، ترجمه فارسی این مقاله در فصلنامه سیاست علمی و پژوهشی Science Policy Quarterly، ج ۱، شماره ۱، بهار ۱۹۹۱ تهران، ص ۲۰ - ۳۷ چاپ شده است.

تحوّل و تکامل هزار ساله خود سهم بسزائی در بالا بردن اندیشه و تفکر بشری داشته است ولی از میان آنچه که گذشتگان برای ما باقی گذاشته‌اند حتی بیست درصد هم شناسائی و معرفی نشده است و وظیفه دانشمندان اسلام‌شناس معاصر است که با کوشش و استقراء کامل همه این آثار را در جاهای مختلف شناسائی کنند و فهرست واحد و مشترکی از آنها آماده نمایند تا دسترسی به آنها برای تصحیح و نشر و تحلیل و بررسی و بهره‌برداری از مفاهیم و مطالب عالی آن آسان گردد. در ایران نه تنها در کتابخانه‌های بزرگ که فهرست آنها در دست است مانند کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه تهران و آستان قدس رضوی و ملی ملک و ملی فرهنگ صدها کتاب و رساله و مجموعه‌های فلسفی وجود دارد بلکه کتابخانه‌های شخصی که اخیراً شناسائی شده و بهمت دانشمندی همچون محمد تقی دانش‌پژوه فهرست گردیده است بسیاری از نفائس و نوادر مخطوطات را می‌بینیم.

در این گفتار فرصت آن نیست که درباره همه نسخه‌های خطی فلسفی یک کتابخانه و یا همه آثار یک فیلسوف بحث شود. لذا به مقتضای حال و مقام فقط به برخی از نسخه‌های خطی که بنظر نویسنده این گفتار رسیده است بصورت اجمال اشاره می‌گردد و پیش از آن باید یادآور شد که فیلسوفان و متکلمان و منطقیان اسلامی چهار نوع کتاب در زمینه‌های مربوط برشته تحریر در می‌آوردند: نوع اول کتابی بزرگ و جامع که حاوی علوم مختلف و یا ابواب مختلف علمی خاص باشد مانند الشفاء^۱ ابن سینا که شامل همه شعبه‌های علوم الهی و ریاضی و طبیعی و منطقی می‌گردید، و یا رسائل اخوان الصفا که پنج‌گانه و دو رساله در علوم و فنون متداول زمان بود، و الحاوی رازی به عربی و ذخیره خوارزمشاهی به فارسی که مشتمل بر همه مباحث طب و بیماریها از فرق تا قدم می‌گردید. نوع دوم آن بود که در مبحثی خاص کتابی مفرد (= Monographie) می‌نوشتند و آن هم بر دو نوع بود یا مفصل و مبسوط برای معلمان و مستکملان و

۱. در تقسیم‌بندی ثانوی کتاب شفا دارای اجزاء زیر است: الهیات دو بخش، ریاضیات چهار کتاب، طبیعیات هشت کتاب، منطقی نه کتاب. برای تفصیل رجوع شود به مقدمه کتاب شرح الالهیات من کتاب الشفاء، ص ۱۰، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران، تهران ۱۹۸۶ م.

یا مختصر و موجز برای متعلمان و مبتدیان که اولی را با صفت کبیر و دومی را با صفت صغیر یاد می‌کردند چنانکه رازی کتابهایی بنام النفس الکبیر و النفس الصغیر و الهیولی الکبیر و الهیولی الصغیر داشته است.^۱ نوع سوم آن بود که دانشمندان به شرح و تفسیر کتابهای دانشمندان دیگر می‌پرداختند و این شروح یا از متن جدا بود که متن با کلمه «قال» و شرح با کلمه «اقول» آغاز می‌گردید، و یا اینکه شرح با متن آمیخته می‌شد که در این صورت آن را «شرح مزجی» می‌گفتند. از معروف‌ترین شروح فلسفی در اسلام یکی شرح الاشارات و التنبیهاات ابن سیناست که بوسیله فخر الدین رازی متوفی ۶۰۶ هـ. و نصیر الدین طوسی متوفی ۶۷۲ هـ. انجام یافته، و دیگر شرح حکمة الاشراق شهاب الدین سهروردی مقتول بسال ۵۸۷ هـ. که بوسیله قطب الدین رازی متوفی ۷۷۶ هـ.، و سدیگر شرح شواهد الربویة صدر الدین شیرازی متوفی ۱۰۵۱ هـ. بوسیله حاجی ملاهادی سبزواری متوفی ۱۲۸۹ هـ. که این دانشمند اخیر شرحی بر منظومهٔ منطق و فلسفه خود نوشته که اولی را بنام شرح اللثالی المنتظمة و دومی را بنام شرح غرر الفرائد موسوم ساخته است.^۲ نوع چهارم تعلیقات یعنی یادداشتهائی بود که دانشمندی بر کتاب دانشمند گذشته خود می‌نوشت که از میان آنها می‌توان از تعلیقه صدر الدین شیرازی بر کتاب الشفاء ابن سینا و در زمان حاضر تعلیقه میرزا مهدی آشتیانی متوفی ۱۳۷۲ هـ. بر شرح منظومهٔ حکمت یعنی شرح غرر الفرائد یاد کرد.^۳ باید این نکته افزوده گردد که گاهی رساله‌های کوتاه و موجز یک دانشمند در مجموعه‌هائی گردآوری می‌شده و گاهی هم رساله‌های کوتاه دانشمندان مختلف در یک یا چند موضوع مجموعه‌ای را تشکیل می‌داده است.

۱. رجوع شود به مهدی محقق، کتاب فیلسوف دی محمد بن زکریای رازی، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران، تهران ۱۳۵۲ هـ.ش. ص ۷۹ و ۱۰۸.
۲. بخش امور عامه و جوهر و عرض این کتاب بوسیله این نویسنده و پروفیسور. ایزوتسو در سال ۱۳۴۸ هـ.ش. در تهران بوسیله موسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبهٔ تهران چاپ شده و ترجمهٔ انگلیسی آن که بوسیله ما دو تن انجام یافت در سال ۱۹۶۷ م در نیویورک بوسیله انتشارات کاروان Carvan و سپس در تهران در سال ۱۳۶۱ و ۱۳۷۰ هـ.ش. تجدید چاپ شد.
۳. این کتاب بوسیله این نویسنده و عبدالجواد فلاطوری تصحیح و در سال ۱۳۵۲ هـ.ش. بوسیله مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران چاپ شد و در سال ۱۳۶۷ هـ.ش. بوسیله دانشگاه تهران تجدید چاپ گردید.

در این گفتار چند اثر فلسفی و کلامی و منطقی که نسخه خطی برخی از آنها بصورت مستقل و برخی دیگر در ضمن مجموعه‌هائی برای ما نگهداری شده است و نیز برخی از آنها چاپ و منتشر شده و برخی دیگر بصورت خطی برای ما باقی مانده است معرفی می‌گردد.

از میان مجموعه‌های خطی از دو مجموعه یاد می‌شود که یکی در کتابخانه موزه بریتانیا و یکی در کتابخانه مرکزی دانشگاه نگهداری شده است. در موزه بریتانیا مجموعه شماره Add. 7473 است که تحت عنوان *Scientific Treatises* ثبت شده که حدود بیست رساله از دانشمندان مختلف را در بر می‌گیرد و تاریخ کتابت آن سال ۶۳۹ ه. است. نخستین رساله از این مجموعه *السیرة الفلسفیه* محمد بن زکریای رازی است که بوسیله پول کراوس در سال ۱۹۳۵ م. در مجله *Orientalia* شماره ۴، ص ۳۰۰-۳۳۴، با ترجمه فرانسه چاپ شده و سپس در سال ۱۹۳۹ م. در قاهره تحت عنوان «رسائل فلسفیه» *Opera Philosophica* بوسیله دانشگاه قاهره منتشر گردیده است.^۱ و نیز سومین رساله آن یعنی *کسر المنطق* از مولفی ناشناخته بنام ابوالنجا الفارص در انتقاد از منطق ارسطویی که در سال ۱۳۵۲ به تصحیح عبدالجواد فلاطوری استاد دانشگاه کلن آلمان در مجموعه *منطق و مباحث الفاظ (= Logic and Language)* منتشر گشته است.^۲ اهمیت این رساله اینست که پیش از *الرد علی المنطقیین* ابن تیمیه نگاشته شده و شاید از نخستین گام‌های جریان ضد منطق ارسطویی در اسلام باشد، و همچنین رساله‌ای دیگر از این مجموعه تحت عنوان *قول الحسن بن سهل بن السّمح بن غالب فی الاخبار التي یخبر بها کثیرون* که موضوع آن معیار ارزش و حجیت خبر متواتر است که یکبار توسط م. برنارد بالادی M. Bernard Baladi در مجله آسیائی در سال ۱۹۶۹ م. ص ۲۵ و بار دیگر بوسیله محمدتقی دانش‌پژوه در *مجله الهیات و*

۱. یک بار دیگر متن عربی این رساله با ترجمه عباس اقبال و مقدمه فارسی و انگلیسی از مهدی محقق در سال ۱۳۴۳ بوسیله کمیسیون ملی یونسکو در ایران چاپ شده است.

۲. از انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران (سلسله دانش ایرانی ۸) زیر نظر مهدی محقق و توشی هیکوایزوتسو، تهران. در این مجموعه دوازده رساله در منطق که بوسیله دانشمندان اسلامی ایرانی تألیف گردیده آمده است.

معارف اسلامی در تهران چاپ شده است. هر چند بیشتر رسائل این مجموعه در ریاضیات و نجوم و حتی ادب عربی است ولی چند رساله آن که در مباحث فلسفی است شایسته است که مورد توجه دانشمندان برای تصحیح و نشر و تحقیق قرار گیرد از جمله دلیل موجز علی حدث العالم از ابوالحسن علی بن رضوان، و رسالة الرئيس ابي علی بن سینا فیما تقرر عنده فی حجج المثبتین للماضی مبدیه زمانیا و تحلیلها الی القیاسات، از ابن سینا، و سیاسة النفوس از سنان بن ثابت بن قزّه حرّانی و بالآخره المسائل التي سأل عنها ابو موسی عیسی بن اسد ابوالحسن ثابت بن قزّه الحرّانی، که در آن از مسائل فلسفی از جمله علم خداوند به جزئیات و تعداد مقولات و مفهوم عدد بحث شده است.

مجموعه دیگر یعنی مجموعه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بشماره ۵۴۶۹ که در سالهای ۵۵۶ و ۵۵۷ کتابت شده است و مانند مجموعه پیشین دارای رساله‌های فلسفی و علمی هر دو است. راقم این سطور رساله فصل فیماهی صناعة المنطق و فیماذی استتفع بها از این مجموعه را در منطق و مباحث الفاظ در سال ۱۳۵۳ ه. ش.، و رساله ابن السّمح فی غایة الفلسفة را در جشن نامه کربن در سال ۱۳۵۶ ه. ش. منتشر ساخت، و رساله‌ای دیگر از این مجموعه تحت عنوان کتاب جالینوس فی انه یجب ان یكون الطیب الفاضل فیلسوفا که بوسیله پیترباخمان (Peter Bachmann) در سال ۱۹۶۶ م. در گوتینگن با ترجمه آلمانی از روی نسخه نادرست تری منتشر شده است.^۲ از امتیازات این مجموعه این است که رساله‌های متعددی از ابوریحان در آن آمده که در پایان آن جمله «نقلته من خط ابي ریحان» مشاهده می‌شود از آن جمله جدول تاریخ پزشکان است که اسحق بن حنین از یحیی النحوی نقل کرده است.^۳ این جدول در رساله ابوریحان بصورت نادرستی

۱. چنانکه بعداً خواهد آمد این رساله مورد رد و نقض فریدالدین غیلانی در رساله حدود العالم قرار گرفته است.

۲. ترجمه انگلیسی این مقاله تحت عنوان: Galen on the Ideal of the Physician بوسیله پ. برین P. Brain در مجله پزشکی جنوب آفریقای *South African Medical Journal*، شماره ۵۲، سال ۱۹۷۷ م. چاپ شده است.

۳. رساله تاریخ پزشکان بوسیله راقم سطور ترجمه شده و در بیست‌گفتار ص ۱۵۷-۱۷۲ منتشر گردیده است.

آمده که با این نسخه اصلاح می‌شود. رساله‌های مهم دیگری در این مجموعه وجود دارد که دانشمندان باید آنها را مورد تصحیح و تحقیق قرار دهند اگر تاکنون مورد تصحیح قرار نگرفته باشد از آن جمله: رسالة ارسطاطالیس الی الاسکندر فی العالم، و مقالة قسطابن لوقا البعلبکی فی الاسطقات، و فصل من کلام الفلاسفة، و الابانة عن العلة القريبة الفاعلة للکون و الفساد فی الکائنات الفاسدات.

از کتابهای مستقل و جامع فلسفی که نسخه‌ای خطی نفیس از آن بشماره ۲۵۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران برای ما باقی مانده کتاب بیان الحق بضمان الصدق ابوالعباس لوکری است که شاگرد بهمنیار بن مرزبان بوده که او خود شاگرد ابن سینا بوده است. او در آغاز کتاب خود می‌گوید که کتابهای فلسفی برخی چنان مفصل بود که دانشجویان از فهم آن قاصر بودند و برخی چنان مختصر بود که در آن فقط به مطالب کلی اکتفا گردیده بود و من کتاب خود را بر اساس آثار ابن سینا و فارابی میان دو طرف افراط و تفریط قرار دادم تا جویندگان به آسانی به مطالب آن دست یابند. اهمیت و اثر کتاب لوکری چنان بود که صاحب تمة صوان الحکمة می‌گوید: «و من الادیب ابی العباس اللوکری انتشرت علوم الحکمة بخراسان»^۱ و یک قرن و نیم پس از او حسنون طیب رهاوی متوفی ۶۲۹ هـ. آن را همیشه برای استفاده همراه داشته است و ابن العبری می‌گوید: «و کان اکثر مطالعته کتاب اللوکری فی الحکمة»^۲ خوشبختانه بخش مدخل از منطق این کتاب در سال ۱۳۶۴ هـ. ش. با اهتمام دکتر ابراهیم دیباجی چاپ شده و او که شرح قصیده اسرار الحکمة لوکری را در سال ۱۳۵۳ هـ. ش. در مجموعه منطق و مباحث الفاظ منتشر نمود قصد دارد که بخش الهیات آن را هم بوسیله موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران در سال جاری منتشر سازد.

از کتابهای مهم فلسفی که درباره موضوعی خاص نوشته شده کتاب اثبات حدوث العالم فرید الدین غیلانی است که بشماره ۱۳۱۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. او کتاب خود را در مناقضه ابن سینا نوشته است

۱. منتجب‌الدین منشی یزدی، درة الاخيار و لمعة الانوار، ترجمه فارسی تمة صوان الحکمة، تهران

۱۳۰۸ ضمیمه سال پنجم مجله مهر، ص ۸۰

۲. ابن العبری، تاریخ مختصر الدول، بیروت ۱۹۵۸، ص ۲۵۳.

و رساله او را که در مجموعه کتابخانه موزه بریتانیا تحت عنوان الحکومة فی حجج المثبتین للماضی مبدء زمانیا یاد شد رد کرده است. فریدالدین غیلانی همان کسی است که فخرالدین رازی او را مستقیم الخاطر و خوش قریحه ولی کم حاصل و دور از نظر و جدل معرفی می‌کند و می‌گوید در سمرقند مردم کتابهای ملخص و شرح اشارات و مباحث مشرقیه او را نزد غیلانی قراءت می‌کرده‌اند.^۱ او در این رساله به شدت ابن سینا را مورد ردّ و نقض قرار می‌دهد و گاه‌گاه افکار فارابی را نیز در مسأله خلقت عالم سست نمایان می‌سازد و در اثبات عقیده خود به سخنان مخالفانی همچون حجة الاسلام محمد غزالی و امام شرف الدین محمد مسعودی^۲ استشهاد می‌جوید. او در همین رساله یادآور می‌شود که چه‌گونه در سال پانصد و بیست و سه در مدرسه نظامیه مرو آغاز به تحصیل علوم فلسفی کرده و سپس برای آموختن منطق در سال بعد به نیشابور آمده و پیش از آن حساب و جبر را در بلخ خوانده بوده است.^۳ این کتاب بزودی با کوشش این جانب در مجموعه انتشارات موسسه مطالعات اسلامی شعبه تهران چاپ و منتشر خواهد گشت.

در موضوع مناظرات علمی و فلسفی کتاب الأسئلة والاجوبة بسیار دارای اهمیت است یعنی پرسش‌هایی که ابوریحان از خوارزم برای ابن سینا فرستاده و در برخی از مباحث فلسفی و جهان‌شناسی بر ارسطو در کتاب السماء و العالم خرده گرفته و سپس ابن سینا آن پرسش‌ها را پاسخ داده است. هر چند که این کتاب در سال ۱۳۳۵ هـ. در مجموعه‌ای بنام جامع البدایع در قاهره و در سال ۱۹۵۳ م. در ضمن رسائل ابن سینا در استانبول چاپ شد. ولی دو نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران بشماره‌های ۵۹۹ و ۱۹۶۸ موجود است که علاوه بر آنچه در دو چاپ یاد شده آمده مشتمل بر پاسخ دوباره ابوریحان به ابن سینا و دفاع ابوسعید احمد بن علی از ابن سینا نیز هست. این ابوسعید

۱. مناظرات رازی فی بلاد ماوراءالنهر، تحقیق الدكتور فتح الله خلیف، بیروت دارالمشرق ۱۹۶۶ م، ص ۶۰.

۲. فخرالدین رازی مناظرات خود را با شرف الدین مسعودی نیز در صفحه‌های ۳۲ تا ۵۰ کتاب بالا یاد کرده است.

۳. ص ۱۸، از نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

احمد بن علی ظاهراً همان ابوسعید معصومی شاگرد معروف ابن سیناست که نام او در سرگذشت شخصی ابن سینا آمده است. از جهت اهمیت این دو بخش از کتاب این جانب و دکتر سیدحسین نصر کتاب را بر اساس دو نسخه مجلس شوری در سال ۱۳۵۲ ه. ش. در تهران منتشر ساختیم و در سال ۱۹۷۴ م. که *الأستلة والاجوبه* برای بار دوم در استانبول در مجموعه ارمغان بیرونی منتشر شده به مزیت چاپ ما از این جهت اشاره گردیده است.^۱ این کتاب با تجدید نظر و تفصیل در مقدمه فارسی بوسیله راقم این سطور و مقدمه انگلیسی بوسیله دکتر سید حسین نصر بزودی در مجموعه تاریخ علوم در اسلام بوسیله موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران منتشر خواهد گشت و شاید مقارن همین زمان ترجمه انگلیسی کتاب که به عنوان رساله دکتری در بخش تاریخ و فلسفه علوم دانشگاه لندن بوسیله آقای حسن جمشیدی پور آماده گردیده و برای اصلاح نزد این جانب فرستاده شده در دسترس اهل علم و دانش قرار گیرد.^۲ در این جا باید یادآور شد که هنگام بحث از نسخه های خطی فلسفه باید توجهی هم به نسخه های خطی طبی که با مطالب فلسفی و منطقی آمیخته بوده است بشود، زیرا پزشکان را رسم بر این بود که در آغاز کتابهای طبی خود مقدماتی هم از فلسفه ذکر می کردند و این امر را کاملاً در بخش های نخستین از کتابهای فردوس الحکمة علی بن رین طبری دانشمند قرن سوم هجری و *المعالجات البقراطیه ابوالحسن طبری* دانشمند قرن چهارم هجری می توان ملاحظه کرد و این مبتنی بر این اصل بوده است که پیشینیان پزشکی و فلسفه را با هم متداخل می دانستند و حتی گفته شده است که فلسفه پزشکی روح و پزشکی فلسفه بدن است.^۳ و کتاب معروف جالینوس تحت عنوان: *فی ان الطیب الفاضل*

۱. ارمغان بیرونی *Beyruni'ye Armagan*، انتشارات انجمن تاریخ ترک، آنکارا ۱۹۷۴ م، ص ۲۶۱.
۲. آقای پروفیسور اچ. آر. پست H.R.Post استاد بخش تاریخ و فلسفه علوم دانشگاه لندن طی نامه ای به آقای دکتر شریفیان رئیس بخش ریاضیات و علوم کمپیوتری دانشگاه تهران بتاريخ ۱۵ آوریل ۱۹۸۵ نوشته اند که آقای حسن جمشیدی پور دروس و امتحانات دوره دکتری را با تمام رسانیده اند و فقط باید برای اطمینان از ترجمه انگلیسی *الأستلة و الاجوبه* با پروفیسور مهدی محقق مشورت کنند.
۳. رجوع شود به مقاله تمکین *Oweel Temkin* تحت عنوان: *مطالعاتی درباره طب اسکندرانی در دوره متأخر، بولیتین تاریخ طب سال ۱۹۳۵، شماره ۳، ص ۴۱۸.*

یجب آن یکون فیلسوف‌ها که پیش از این از آن یاد رفت همین مطلب را تایید می‌کند و شاید علت اینکه ابن سینا کتاب پزشکی خود را قانون و کتاب فلسفی خود را شفا نامیده به جهت همین تداخل این دو علم بوده است. با این مقدمه نویسنده می‌خواهد دو نسخه از این نوع کتاب را معرفی کند که یکی از آنها کتاب الشکوک علی جالینوس الحکیم محمد بن زکریای رازی است.^۱ هر چند که دو نسخه از این کتاب در کتابخانه‌های ترکیه موجود است ولی بهترین نسخه نسخه‌ای است که در کتابخانه ملی ملک در ایران در ضمن مجموعه‌ای نفیس بشماره ۲۱۲۴ نگهداری می‌شود. رازی در این کتاب کتابهای متعددی از جالینوس را که در پزشکی است مورد نقض و رد قرار داده ولی نخستین کتاب جالینوس که مورد ایراد او قرار گرفته کتاب البرهان و نخستین مسأله، مسأله پیدایش عالم است که رازی می‌گوید که گفتار او در این امر متناقض است زیرا در این کتاب معتقد به قدم عالم شده و در برخی دیگر از کتابهای خود قائل به توقف گردیده است یعنی نمی‌داند که آیا عالم قدیم است یا حادث. جالب اینجاست که غزالی در تهافت الفلاسفة گفتار رازی را در رد عقیده جالینوس به قدم عالم نقل کرده است بدون آنکه اشاره‌ای به منبع آن کرده باشد.^۲ در این جا باید یادآور شد که هر چند کتابهای متعددی بر رد کتاب الشکوک رازی بوسیله دانشمندانی مانند ابن ابی صادق نیشابوری از دانشمندان قرن پنجم هجری و ابن رضوان مصری متوفی ۴۵۳ ه. و ابن میمون (Maimonides) متوفی ۶۰۱ ه. نوشته شده ولی فقط رد ابن زهر اندلسی (Avenzoar) متوفی ۴۵۶ ه. در نسخه منحصر بفردی تحت عنوان البیان و التبین فی الانتصار لجالینوس که در مدرسه نواب مشهد نگهداری می‌شود برای ما باقی مانده است. نویسنده این گفتار در نظر دارد که بزودی شکوک رازی را بر اساس سه نسخه خطی با منتخباتی از رد ابن زهر چاپ و منتشر کند و در کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران که در آغاز پاییز سال جاری در تهران

۱. نویسنده این گفتار مقاله‌ای تحت عنوان: کتاب الشکوک علی جالینوس لمحمد بن زکریا الرازی نوشته که در مجله تاریخ العلوم العربیة ج ۹، شماره ۱ و ۲، سال ۱۹۹۱، ص ۱۴۷ تا ۱۵۶ در حلب چاپ شده است.

۲. غزالی، تهافت الفلاسفة، قاهره ۱۳۶۶، ص ۹۱ و ۹۲.

برگزار می‌شود به اهل علم عرضه دارد. کتاب دیگری که مطالب فلسفی با مطلب طبی آمیخته شده کتاب بستان الاطباء و روضة الالباء از اسعد بن الیاس بن المطران متوفی ۵۸۷ هـ. طیب صلاح‌الدین ایوبی است که در کتابخانه ملک وابسته به آستان قدس رضوی بشماره ۴۲۱۰ محفوظ است و از قرائن بر می‌آید که نسخه یا به خط مولف نگاشته شده و یا بر مولف قراءت گردیده است. ابن مطران در این کتاب مطالب گوناگون را که مربوط به پزشکی و تاریخ پزشکی و خواص ادویه و عقاقیر است می‌آورد و بیشتر مطالب فلسفی کتاب مربوط به طبیعت و عناصر انسان در جریان وابستگی آن به جهان و تاثیر دیگرگونه‌های طبیعی جهان در وجود جسمانی و روحانی انسان است. این کتاب مورد استفاده و نقل دانشمندان پس از ابن مطران همچون عبداللطیف بغدادی و ابن ابی اصیبعه بوده است.^۱ نویسنده این گفتار این توفیق را بدست آورد که این کتاب را بصورت عکسی با مقدمه و خلاصه مطالب بفارسی بانضمام فهرس متعدد بوسیله مرکز نشر نسخ خطی وابسته به بنیاد دائرة المعارف اسلامی در سال ۱۳۶۸ هـ.ش. در تهران منتشر سازد. از نسخه‌های فلسفی قرون بعد می‌توان از کتاب شرح الالهیات من کتاب الشفاء از ملا مهدی نراقی متوفی ۱۲۰۹ هجری نام برد. او شرحی مزجی بر بخش الهیات از کتاب شفا نوشته و آن را تا اوائل فصل ثانی از مقاله ثانیه رسانده است. نسخه‌ای از آن به خط خود مولف در اختیار آقای حسن نراقی از احفاد او بود که با کوشش این جانب و مقابله با نسخه‌ای دیگر که بامر مولف در سال ۱۲۰۳ هـ. کتابت شده در سال ۱۹۸۶ م. بوسیله موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران منتشر گردید و یادداشتی از میرزا طاهر تنکابنی^۲ در میان این نسخه است که می‌گوید من این نسخه را در کاشان دیدم و مولف در شرح کلمات شیخ نهایت دقت نظر را به کار برده است. میرزا طاهر نامبرده خود بسیار علاقه‌مند به استنساخ نسخه‌های خطی و تصحیح آنها بوده است چنانکه نسخه‌ای از اوائل المقالات شیخ مفید در کتابخانه مجلس شورای اسلامی بشماره ۳۸۶۴ موجود

۱. رجوع شود به ص ۵، مقدمه نویسنده این گفتار بر کتاب بستان الاطباء.

۲. میرزا طاهر تنکابنی از دانشمندان و استادان فلسفه در زمان معاصر که در سال ۱۳۶۵ هجری قمری مطابق با ۱۳۲۵ هجری شمسی وفات یافته است.

است که عبارت زیر در پشت صفحه اول آن دیده می‌شود: «در سنه ۱۳۵۵ در شهر جمادی الاخری داخل کتابخانه حقیر محمد طاهر طبرسی شده و آن را از روی مطالعه و با نسخه صحیحیه مقابله نموده‌ام».

از نسخه‌های خطی که قریب به زمان حاضر به خط مولف باقی مانده دو کتاب از میرزا فضل الله شیخ الاسلام زنجانی است که در شوال ۱۳۰۳ هجری قمری وفات یافته است. این دو کتاب یکی تاریخ الشیعة و دیگری الفرق الاسلامیة است که مولف آن دو را به صورت موجز و مستند برشته تحریر درآورده است، و از امتیازات این دو کتاب این است که مولف با استفاده از کتابخانه جامع و بزرگ و غنی خود بسیاری از منابع را که در آن زمان خطی بوده مورد استفاده قرار داده است از جمله آثار ابوالحسن اشعری و قاضی عبدالجبار همدانی معتزلی و شریف مرتضی متکلم شیعی. این دو کتاب با توصیه این جانب هم اکنون در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی زیر چاپ است.

شیخ الاسلام زنجانی از جهت علاقه وافر خود به نسخ خطی فلسفی و کلامی خود دستور می‌داده که برخی از کتب خطی مورد استنساخ قرار گیرد چنانکه در مجلس شورای اسلامی نسخه‌ای از اوائل المقالات شیخ مفید به انضمام المسائل العکبریة او بشماره ۱۳۳۲ محفوظ است که در پایان آن عبارت زیر دیده می‌شود: «حسب الامر المبارک حضرت مستطاب الحبر النحریر النبیل شیخ الاسلام الزنجانی دام ظلّه العالی». چون نسخه‌هایی که تاکنون از آنها سخن رفت به زبان عربی است مناسب است که گفتار را با دو نسخه خطی فارسی به اتمام رسانیم.

از نسخه‌های خطی فارسی شرح رباعیات جلال الدین محمد دوانی فیلسوف و متکلم قرن نهم هجری است که کتابی صغیر الحجم است و بوسیله غیاث الدین بن محمود بن محمد باقر در سال ۹۸۳ هجری کتابت شده است و این کاتب در همین سال الحواشی الجمالیة را در شهر هرات در مدرسه ملک برزگر کتابت کرده است.^۱ شرح رباعیات با دو بیت شعر عرفانی لطیف زیر ختم

۱. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۲۷۹.

گردیده است:

بسرّ قصه سیمرغ و خصّه هدهد کسی رسد که شناسای منطلق الطیر است
تو چه دانی زبان مرغان را که ندیدی دمی سلیمان را
نویسنده رساله نخست رباهی را ذکر و سپس به شرح مفردات لغوی و بیان
معنی و مفهوم عرفانی و فلسفی آن می پردازد. مثلاً در ذیل این رباهی که درباره
ایمان ثابت است:

ایمان که حرم نشین ملک قدم اند موجود بوجهی و بوجهی عدم اند
هر چند بذات خویش از هیچ کمند آئینه اسکندری و جام جسم اند
گوید: ایمان ثابت است که نزد این طایفه صور علمی حوالت با اعتبار ثبوت علمی
حق قدیمند و از آن وجه که صفات ایشان در وجود ظاهر می شود موجودند و از
آن وجه که ذات ایشان بر معدومیت خود باقی است معدومند و هیچ نیستند لاعلم
و لاعینا و مع هذا مرآت وجود حقیقی اند بر آن وجه که از پیش گذشت.

باز از رساله های فارسی فلسفی خطی کم حجم رساله ایست در کتابخانه
مجلس شورای اسلامی تحت عنوان: «رسالة شرح مقامات العارفين من كلام مولی
المعظم علامة العالم سلطان المحققين قطب الملة والدين معين الاسلام و
المسلمين حجة الحق علی الخلق الابهری قدس الله سرّه» و مولف در آغاز اشاره
به نمط نهم از اشارات بوعلی می کند که در مقامات العارفين آورده و در آنجا گفته:
«فاعلم ان سلامان مثل ضرب لك و ان ايسال مثل ضرب لدرجتك في العرفان ان
كنت من اهله ثم حلّ الرّمز ان اطلقت» و سپس چنانکه دوست عزیز و مهربان او
خواسته بود به بیان تاویل و حلّ رموز عناصر این داستان می پردازد. برای نمونه
یکی از تعبیرات رساله را یاد می کنیم: «آنچه گفت چهل روز روزه دار یعنی در انسان
چهل طور است که از حکمت الهی ثبت شده است هر که صاحب سیر بود عبور
برین چهل مقامات طلبد و آن چهل حکمت که حق تعالی در اطوار ترکیب نهاده
است باز یابد» بیاد می آورد گفته حافظ شیراز را که گفته است:

سحرگه رهروی در سرزمینی همی گفت این معما با قرینی
که ای صوفی شراب آنگه شود صاف که در شیشه بماند اربعینی

چون نام ابهری بصورت مطلق آمده نمی‌توان گفت که حتماً مقصود اثیر الدین ابهری سمرقندی متوفی ۶۶۰ یا ۷۰۰ هجری صاحب کتاب الهدایة است که میبیدی و ملاصدرا آن را شرح کرده‌اند.

در پایان یادآور می‌شود که هدف از تحریر این گفتار نشان دادن این نکته بود که نسخه‌های خطی علوم عقلی اسلامی که از تنوع خاصی از لحاظ کم و کیف و قالب و محتوی برخوردار و مشتمل بر مطالب نفیس و ارزنده است باید مورد توجه بیشتری قرار گیرد و عنایت بیشتری به آن معطوف گردد و چون هنوز بسیاری از آن نسخه‌ها مورد معرفی و تحقیق و بررسی قرار نگرفته لازم است فهرست مشترکی از کتب و رسالات فلسفی و کلامی و منطقی موجود در اقطار عالم به پیوست بیان ارزش علمی هر یک از آنها آماده و سپس آن فهرست میان دانشگاه‌ها و مراکز علمی جهان توزیع گردد و طی کنگره‌ها و سمینارها نسبت به این آثار و ارزش علمی آنها بحث و گفتگو میان دانشمندان درگیرد و این موجب خواهد گردید که از مطاوی میراث علمی گذشته مطالب بسیاری بیرون آید که بتوان آن را برای ارتقاء و تعالی مقام انسان، به تمدن بشری تقدیم و عرضه داشت. بعون‌الله و توفیق تعالی